

УДК [821.512.154:821.21]-021.272
DOI: 10.36979/1694-500X-2025-25-6-88-95

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ СЮЖЕТОВ ЭПОСА «МАНАС» КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА И ДРЕВНЕИНДИЙСКОГО ЭПОСА «МАХАБХАРАТА»

Р.Ж. Зайыркулова

Аннотация. Эпос «Манас» благодаря своему масштабному и фантастически богатому содержанию, а также красоте и богатству словесного, художественного и визуального мастерства занимает достойное место среди таких эпических памятников, как древнегреческие «Илиада» и «Одиссея», индийские «Махабхарата» и «Рамаяна», шумерский «Гильгамеш», немецкая «Песнь о Нибелунгах», финская «Калевала», англосаксонский «Беовульф», древнерусский «Вольга Святославович», арабский «Тысяча и одна ночь», эфиопский «Кебра Негаст», древнеисландская «Старшая Эдда», и другие великие эпические произведения. Сравнительные исследования эпоса «Манас» с мировыми эпическими произведениями способствуют его более глубокому и всестороннему раскрытию. По словам исследователей, в Средние века предки кыргызов входили в состав Великого Тюркского каганата, который поддерживал культурные связи со многими странами, включая Индию. Об этом свидетельствуют многочисленные исследования. В статье проведён сравнительный анализ великого эпоса индийского народа «Махабхарата» («Повесть о Великом Бхарате») в переводе Нургазы Кемелбаева и Кеңеша Жусупова с эпосом «Манас» в варианте Ашыма Жакыпбекова под названием «Теңири Манас». Исследование направлено на выявление сходств и различий их прозаических версий. Исследование типологических параллелей между индийским эпосом «Махабхарата» и эпосом «Манас» может ещё глубже раскрыть оригинальность эпоса «Манас», поскольку благодаря культурным, историческим и ментальным особенностям народов мира каждый отдельный эпос является уникальным памятником с неповторимыми чертами.

Ключевые слова: эпос; индийский эпос «Махабхарата»; эпос «Манас»; типологические параллели; сюжетные сходства и различия; сравнительное исследование; эпосы народов мира.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН «МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА БАЙЫРКЫ ИНДИЯНЫН «МАХАБХАРАТА» ЭПОСУНУН СЮЖЕТТЕРИНДЕГИ ТИПОЛОГИЯЛЫК ОКШОШТУКТАР ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР

Р.Ж. Зайыркулова

Аннотация. «Манас» баатырдык эпосу өзүнүн масштабдуу жана фантастикалык зор мазмуну боюнча, сөздүк көркөм жана визуалдык чеберчиликтин кооздугу жана байлыгы боюнча байыркы гректердин «Илиада» жана «Одиссея», индиялык «Махабхарата», «Рамаяна», шумерлердин «Гильгамеш», немецтердин «Нибелунгдардын ырлары», финдердин «Калевала», англосаксондуктардын «Беовульф», байыркы орустардын «Вольга Святославович», арабтардын «Миң бир түн», эфиоптордун «Кебра Негаст», байыркы исландыктардын «Улуу Эдда» эпосу ж. б. ушул сыяктуу эпикалык мурастар менен катар татыктуу орунду ээлеп турат. «Манас» эпосун дүйнөлүк эпостор менен салыштырып изилдөөлөр эпостун дагы да ар тараптуу ачылышына салым кошот. Изилдөөчүлөрдүн айтымында, орто кылымдарда кыргыздардын ата-бабалары түрктөрдүн Улуу каганатынын курамында болуп, ал көптөгөн өлкөлөр, анын ичинде Индия менен маданий байланышта болгону жөнүндө изилдөөлөр бар. Макалада Нургазы Кемелбаев, Кеңеш Жусуповдун котормосундагы индуc элинин улуу эпосу «Махабхарата» («Улуу Бхарата жөнүндөгү баян») менен «Манас» эпосунун Ашым Жакыпбековдун вариантында «Теңири Манас» чыгармасы салыштырма талдоого алынып, алардын кара сөз түрүндөгү варианттарынын окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого багытталган. Индиялыктардын «Махабхарата» эпосу менен «Манас» эпосундагы типологиялык параллелдердин бар экендигин изилдөө «Манас» эпосунун оригиналдуулугун дагы да ачып бере алат, анткени дүйнө элдеринин маданий, тарыхый жана менталдык өзгөчөлүктөрүнүн аркасында ар бир жеке эпос өзгөчө эстелик жана кайталангыс өзгөчөлүктөргө ээ болот.

Түйүндүү сөздөр: эпос; «Махабхарата» индия эпосу; «Манас» эпосу; типологиялык параллелдер; сюжеттик окшоштуктар жана айырмачылыктар; салыштырып изилдөө; дүйнө элдеринин эпостору.

TYPOLOGICAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN THE PLOTS OF THE KYRGYZ EPIC “MANAS” AND THE ANCIENT INDIAN EPIC “MAHABHARATA”

R.Zh. Zayirkulova

Abstract. The epic “Manas”, due to its grand scale and fantastically rich content, as well as the beauty and richness of its verbal, artistic, and visual mastery, holds a worthy place among such epic masterpieces as the ancient Greek “Iliad and Odyssey”, the Indian “Mahabharata” and “Ramayana”, the Sumerian “Gilgamesh”, the German “Song of the Nibelungs”, the Finnish “Kalevala”, the Anglo-Saxon “Beowulf”, the Old Russian “Volga Svyatoslavovich”, the Arabic “One Thousand and One Nights”, the Ethiopian “Kebra Nagast”, the “Old Icelandic Poetic Edda” and other great epic works. Comparative studies of the epic Manas in relation to world epic works contribute to its deeper and more comprehensive understanding. According to researchers, in the Middle Ages, the ancestors of the Kyrgyz were part of the Great Khaganate of the Turks, which maintained cultural ties with many countries, including India. This is evidenced by the conducted research. The article presents a comparative analysis of the great Indian epic “Mahabharata” (The Story of Great Bharata) in the translation by Nurgazy Kemelbaev and Kenesh Jusupov with the Kyrgyz epic “Manas” in the version of Ashym Zhakypbekov, titled Teniri Manas. The study aims to identify the similarities and differences between their prose versions. The research on typological parallels between the Indian epic “Mahabharata” and the epic “Manas” can further reveal the originality of Manas, as each epic is a unique literary monument with distinctive features, shaped by the cultural, historical, and mental characteristics of the peoples of the world.

Keywords: epic; Indian epic “Mahabharata”; epic “Manas”; typological parallels; plot similarities and differences; comparative study; world epics.

Киришүү. «Манас» баатырдык эпосу өзүнүн масштабдуу жана фантастикалык зор мазмуну, көлөмү боюнча, сөздүк кору жана визуалдык чеберчиликтин кооздугу жана байлыгы боюнча байыркы шумерлердин “Тильгамеш” эпосу, гректердин «Илиада» жана “Одиссея”, немецтердин “Нибелунгдар жөнүндө ырлар”, финдердин “Калевала”, индиялыктардын “Махабхарата”, “Рамаяна”, англосаксондуктардын «Беовульф», байыркы орустардын «Вольга Святославович», арабтардын «Миң бир түн» эпосу, эфиоптордун «Кебра Негаст» эпосу, байыркы исландыктардын «Улуу Эдда» эпосу ж. б. ушул сыяктуу эпикалык мурастар менен катар татыктуу орунду ээлеп турат.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин дүйнө эпос таануусунун алдында «Манас» баатырдык эпосунун дүйнөлүк эпостор мейкиндигиндеги өзгөчөлүгүн ачуу турат. «Манас» баатырдык эпосунун дүйнөлүк эпостор менен салыштырып изилдөөлөрдө түрк элдеринин жалпы көркөм-эпикалык салтында маданий-тарыхый көркөм-эпикалык салт мурасына киргендиктен аларга таандык мотивдер, сюжеттеринде, образдарында жалпылыктар бар. Алар түрк элдеринин алыскы окуяларын чечүүгө жардам бере алат, уруулар аралык байланыштарынын жана этникалык байланыштарынын реалдуу схемаларын чагылдырат.

Кыргыз элинин «Манас» баатырдык эпосунун башка түрк жана монгол элдеринин эпосторунун окшоштуктарды көптөгөн изилдөөчүлөр бир нече жолу белгилешкен: В.М. Жирмунский [1, 99–112-бб.], А.П. Окладников, Г.У. Эргис, И.В. Пухов, Б. Керимжанова, Р.З. Кыдырбаева ж. б. А. фон Габен “Древнетюркская литература” эмгегинде “Центральная Азия – страна транзитных дорог, караван-сараев и ярмарок – должна была быть идеальной почвой для расцвета любых видов народных увеселений, в том числе и для искусства литературного исполнительства”, – деп, Орто кылымдарда кыргыздардын ата-бабалары Улуу Каганаттын курамына кирген жана түрктөр көптөгөн өлкөлөр, анын ичинде Индия менен маданий байланышта болгонун белгилейт [2]. «Манас» эпосу менен “Махабхарата” эпосторунун ар биринин өзгөчөлүгүнө карабастан, окшош сюжеттер, мотивдер, образдар, көркөм идеялардын болушун күтүүгө болот. Макалада Нургазы Кемелбаев, Кеңеш Жусуповдун котормосундагы индус элинин улуу эпосу «Махабхарата» (“Улуу Бхарата жөнүндөгү баян”) менен «Манас» эпосунун Ашым Жакыпбековдун вариантында «Теңири Манас» чыгармасы салыштырма талдоого алынып, алардын кара сөз түрүндөгү варианттарынын окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого багытталган. Индиялыктардын «Махабхарата» эпосу менен

«Манас» эпосундагы типологиялык параллелдердин бар экендигин изилдөө «Манас» эпосунун оригиналдуулугун дагы да ачып бере алат, анткени дүйнө элдеринин маданий, тарыхый жана менталдык өзгөчөлүктөрүнүн аркасында ар бир жеке эпос өзгөчө эстелик жана кайталангыс өзгөчөлүктөргө ээ болот.

Изилдөө методу. Дүйнө эпосторунун жанрдык системаларынын жана ага байланыштуу сюжеттердин, образдардын, көркөм идеялардын пайда болушун жана өнүгүшүн аныктоочу жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү, элдик жамааттык чыгармачылыктын өзгөчөлүгүнүн бирдиктүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө үчүн салыштырма типологиялык методология колдонулат, анткени эпос чындыгында жергиликтүү улуттук-тарыхый мазмунуна ылайык, баатырдык мүнөзгө ээ, ал сырттан келген эл аралык адабий таасирлерге оңой менен берилбейт.

Алгач эпосторду салыштырма типологиялык салыштыруунун алдында типологияга кайрылсак, ал жалпы илимий масштабдагы комплекстүү изилдөө ыкмасы болуп саналат жана объекттерди салыштыруу, алардын жалпы же окшош белгилерин аныктоо жана окшош объекттерди белгилүү класстарга (группаларга, топторго, типтерге) бириктирүү. “Ар түрдүү элдердин баатырдык эпосторунун окшоштуктары дээрлик дайыма типологиялык мүнөзгө ээ” [1, 110–200-бб.] фольклорду изилдөө практикасында салыштырмалуу аспектилер чоң орунду ээлеп, окумуштуулар В.М. Жирмунский, Е.М. Мелетинский, Б.Н. Рейхл, П.А. Гринцер жана башкалар өздөрүнүн фундаменталдуу тарыхый-типологиялык изилдөөлөрүндө изилдешкен. В.Я. Пропп эпосторду изилдөөдө анын айырмалоочу өзгөчөлүгүн баатырдык мазмун деп эсептеп, белгилүү бир доорго карата жүрүм-турумдун бийик идеалдарын, музыкалык ыргак менен аткаруучулукту, белгилүү метрикалык түзүлүштү жана көркөм жалпылоону сүрөттөп, илимий аныктама берген [3].

В.М. Жирмунский «Введение в изучение эпоса «Манас» [4], «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка» [5], «Огузский героический эпос и «Книга Коркута» аттуу эмгектеринде түрк эпикалык салттарына масштабдуу салыштырып изилдөө жүргүзгөн. «Основано

в конечном счёте на художественном обобщении сходной социальной действительности и на одинаковом уровне развития общественного сознания», – деп, В.М. Жирмунский эпос таанууда биринчи жолу ар кайсы элдердин баатырдык эпосунун сюжеттеринин окшоштугунун типологиялык мүнөзүнө басым жасайт [6].

Е.М. Мелетинский архаикалык адабияттагы баяндоо салттарынын генезисин жана өнүгүшүн түрк-монгол, карел-финн, нарт эпикалык фольклорунун кеңири материалдары боюнча Австралия жана Океания элдеринин чыгармачылыгын изилдеп, жазуусу жок маданияттарда чагылдырылган фольклордун эң алгачкы формалары жомоктон баштап, эпостун негизги жанрларын талдоого алган. XIII кылымдын экинчи жарымында пайда болгон исландиялык эпикалык ырлардын жазма жыйнагы болгон «Улуу Эдда» сага жанрындагы чыгармага тарыхый-типологиялык изилдөө жүргүзүп, анын натыйжасында анын оозеки түрдө келип чыгышын ачып берген. Окумуштуу эпикалык жанрлардын архаикалык башталыштан азыркы адабиятка чейинки өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн баяндап, тарыхый типологиянын жана структуралык мамиленин бири-бирин толуктоочу синтезин чыгарган.

Е.М. Мелетинский «О происхождении литературно-мифологических сюжетных архетипов» («Адабий-мифологиялык сюжеттик архетиптердин келип чыгышы жөнүндө») [7] деген эмгегинде мотив менен сюжеттин семантикасын талдоо моделин иштеп чыккан. Ал сөз искусствосунун мифтен жана ырым-жырымдан эпоско жана адабиятка чейинки кыймылын көрсөткөн. Б.Н. Путиловдун эмгектери эпос таануу үчүн маанилүү жоболорду камтыйт. Окумуштуулар эпикалык баатыр тарыхка архаикалык мифтен келерин аныкташкан. Окумуштуу эпостордун өнүгүү процесси маданий байланыштардын болгондугуна карабастан, көптөгөн элдерге мүнөздүү болгон белгилүү этаптардан өтөт: архаикалык эпостон баатырдыкка, андан кийин диний-дидактикалык же тарыхый эпоско чейин өсүп жүрүү болот деген аныктаманы берет.

Б.Н. Путилов универсалдуу эпикалык үлгүлөрдүн таасирин, эпикалык жаратуу процессинин типологиялык жалпылыгын ачып берген. Ал улуттук эпостордогу

жалпылык менен жергиликтүү параллелизм менен үзгүлтүксүздүктү, өзгөрмөлүүлүк менен мифологиялык подтекстти изилдөөгө кеңири мүмкүнчүлүк берген эффективдүү изилдөө методологиясын иштеп чыккан. Окумуштуу көтөргөн методологиялык маселелердин бири – «типология» түшүнүгүн илимий жактан иштеп чыгуу жана аны фольклорго колдонуу, ошондой эле анын колдонулушунун чектерин жана деңгээлдерин белгилөө зарылчылыгы: «На наш взгляд, типология в фольклоре означает систему закономерных соответствий на самых различных уровнях – от такого – «элементарного», кыргызчаласак: «Биздин оюбузча, фольклордогу типология образ же көркөм каражат катары “элементарлык” нерседен тартып, бүтүндөй фольклордук системага чейинки ар түрдүү деңгээлдеги табигый түрдө пайда болгон жана тарыхый жактан аныкталган дал келүүлөрдүн системасы» [8].

Эпостордун келип чыгышы. Тарыхчылардын айтымында, түрк тилдүү элдердин баатырдык эпостору байыркы доорлордо, биздин заманга чейинки II–I миң жылдыктарда Борбордук Азиянын талааларында жашаган доорлордо жаралып, өнүккөн дешет. Ал узак убакыт бою оозеки салтта жашап, муундан муунга өтүп келген. Окумуштуулар «Манас» эпосунун жаралыш доору боюнча эпостун алгачкы сюжеттери 840-жылдардан кийин жаралып, болжол менен «Манас» эпосунун I-варианты караханийлердин саясий жактан күчөп турган доорунда, башкача айтканда, XI кылымдын биринчи жарымында түзүлүп бүткөн.

Тактап айтканда, «Манас» эпосунун I-варианты болжол менен 840-жылдын XI кылымдын аралыгында жаралган. Анын алгачкы сюжеттери тарыхый окуяларга негизделип, бирок мазмуну бара-бара кыргыз менен уйгурлардын, кара кытайлардын Тянь-Шань аймагында болгон кагылышуулардагы фактылар менен алмаштырылган дешет. «Манас» эпосу Манас өрөөнү жана анын батыш тарабында жашаган кыргыздардын арасында жаралган. Андагы Бээжинди Бешбалык шаары менен окшоштурууга тарыхый негиз бар. Кыргыздардын караханийлердин таасири менен мусулман динине өтүшү «Манас» эпосунун мазмунуна ири өзгөрүштөрдү кийирген.

XIII кылымдан кийин Орто Азия моңгол, айрыкча ойрот калмактардын чабуулуна байланыштуу «Манас» эпосунда Эне-Сай кыргыздарынын, караханийлердин жана кара кытайлардын доорундагы сюжеттердин дээрлик бардыгы алмаштырылган. Жогорудагы тарыхый фактылардын негизинде «Манас» эпосун мындан миң жыл мурун жаралган деп айтууга болот [9].

«Манас» эпосу манасчылар тарабынан калыптанган жана өркүндөтүлгөн, ошонун аркасында негизги мазмуну, сюжети, мотивдери, тил байлыгы жана көркөм-каражаттар, эпикалык формулалар жана типтүү үзүндүлөр эпикалык традициянын архаикалык катмарларын түзгөн баштапкы түрүндө сакталып калган. «Манас» эпосунун Ашым Жакыпбековдун вариантында «Теңири Манас» элдик эпостун нугунда кара сөз менен жазылган эпос-роман негизинен Сагымбайдын, Саякбайдын, Жусуп Мамайдын варианттарына таянып жазылган.

«Манаста» канчалык апыртмалуулук, миф, жомок арбын болбосун, табиятында абдан реалисттик чыгарма. Эпостун кара сөз түрүндөгү роман вариантында бир принциптүү автордун көз карашын айтсак: «Эпос кылымдан кылым кыркып, улам кийинки окуяларды боюна сиңирип келе бергенинен улам кийинки жети-сегиз кылымдан тарай баштаган исламдын таасири да аябай күчтүү. Ар бир вариантта, айрыкча Сагымбайда исламчылык түпкү байыркылык менен тизгин талашып турат. Түпкүлүгүнө барсак байыркы кыргыздын Теңирге, Көккө, Күнгө, Отко сыйынганын, ошондон улам чыккан салт-санаа, ырым-жырым, нарк-каадалардын жыт-илеби гана эмес, түптүү салты сакталып калганын көрөбүз. Анын жанында кийин кирген ислам дининин таасири жаңы кошулмадай болуп турат. Араб, иран сөздөрү аралашып жүргөнү табигый көрүнүш. Исламдан мурун миң жылдап кербен тарткан Жибек жолунун таасирин кантип унуталы. Мен эпосту роман тибинде жазышым керек деп кашайып калгандан тартып ушул ажырымды так сактагым, эпостун байыркылыгын өнтөлөгүм келди. Байыркы «Манас» насилинде исламдан эки-үч эсе улуу, көөнө эстелик. Мен өзүм да алхамду-лиллахи мусулманмын. Бирок элдик эпостун байыркылыгы айдан ачык болуп турган соң акыйкатчылыкты карманганыбыз

оң», – деп түшүндүрмө жазган Ашым Жакыпбеков [10].

Ал эми байыркы Индиянын “Махабхарата” эпосу Индиянын байыркы адабий тили болгон санскритте болжол менен 2000 жыл мурун жазылган. Анын жаралышы Вьяса аттуу акын-даанышманга таандык. Адамзаттын билимине негизделген байыркы ойчул, философ Брахмиши Вед Вьяса тарабынан жазылган. Поэма оозеки салтта өнүгүп, оозеки поэтикалык стилдин көптөгөн өзгөчөлүктөрүн сактап калган. III–II кылымдарда аскердик чөйрөдө жаралган “Махабхаратаны” алгач суталар – ак сөөк жоокерлердин арабачылары, уламыштарды билгендер жана ошол эле учурда эпикалык канондун алкагында текстти өзгөртүү менен импровизатор-ырчылар аткарышкан. Кийинчерээк “Махабхарата” эпосу индуизм зыяратынын жолдору боюнча тараган, бүткүл индиялык эпоско айланган жана эпосту диний жана дидактикалык өзгөрүү менен брахман дин кызматчылары тарабынан аткарылган.

Натыйжада “Махабхарата” диний, философиялык, мисалы, Бхагавад Гита жана дидактикалык тексттерди, негизинен эпостун 12- жана 13-китептеринде камтыган. Ошол мезгилден тартып эпос биринчи кезекте анын дидактикалык бөлүктөрү брахмандык диний салттын **смрити** тексттеринен үлгү алуу менен оозеки түрүндө муундан-муунга тарай баштаган. Бирок “Махабхарата” терең философиялык же диний трактат эмес. Тескерисинче, бул примитивдиктен кудайга чейинки адамдык мүнөздөрдүн бардык белгилеринин сүрөттөлүшү, анын натыйжасы Кудай Кришнанын адамзатка кайрылуусу менен жыйынтыкталган. Изилдөөчүлөр П.А. Гринцер, Ю.В. Васильков, Дж. Брокингтон эпос Түндүк Индияда акыркы веда доорунда болуп өткөн реалдуу куру жана панчал урууларынын союздарынын ортосундагы согуш жөнүндө окуялар деп болжолдошот.

“Махабхарата” эпосу көп кылымдар бою көптөгөн айтуучулар тарабынан жаралган көркөм, философиялык, диний жана илимий ар түрдүү мүнөздөгү жана мазмундагы чыгармалардан турат. Индия эпосу “Улуу Бхараттардын согушу” – 18 китепке бөлүнгөн жүз миңге жакын куплет-шлокалардан турган негизги окуяга

байланыштуу көптөгөн мифтер, уламыштар, притча, аяттардан ж. б. камтыган эпос. Тарыхый типологиянын көз карашынан алганда, “Махабхарата” жарым-жартылай диний-дидактикалык эпоско айланган, бирок архаикалык эпостун элементтерин сактоону уланткан классикалык эпос. Индустар үчүн ыйык китеп болуп калган “Махабхарата” кээде «индуизм энциклопедиясы» катары каралат, Индиянын маданияты үчүн эң маанилүү идеяларды чагылдырат: билим жөнүндө аян катары; карма жөнүндө – тирүү жандыктардын берилген төрөлүүдө эмне кылганына жараша кайра жаралышы; йога жөнүндө адам жанынын дүйнөлүк рух менен байланышы жана бул байланыштын натыйжасында түбөлүктүү кайра жаралуулардан бошонуу; жамандык менен жакшылыкты билбеген ой таразасы жөнүндө; өзүнүн варнасын кастасынын, өзүнүн тукумун, үй-бүлөсүндөгү милдетин ынтызарлык менен аткаруу жөнүндө жүрөт.

Аткаруучулар “Манас” эпосун кыргыздарда «Манас» айтуу өнөрүн атайын кесип кылган ырчы (акын). «Манасчы» деген сөз Октябрь революциясынан кийин пайда болуу менен терминдик маани алган. Айрым жазма адабияттарда жана карыялардан жыйналган оозеки маалыматтарга караганда, Октябрь революциясына чейин, ошондой эле Совет бийлигинин алгачкы жылдарында да «манасты» айткан адамдар эл ичинде «ырчылар», «жомокчулар» деп жалпы ат менен аталышкан. «Манасчы» деп адатта эпостун «Манас» үчилтигинин бир бөлүгүн же толук «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторун толук айткандарды аташат. Эпосто чагылдырылган тарыхый окуяларга күбө болуп, аралашып жүргөн адамдар тарабынан алгач айтылып, аңызга айланганы талашсыз. Эң биринчи манасчы жөнүндө далилдүү маалыматтар жок.

Окумуштуу Мухтар Ауэзов Сагымбай Орозбак уулунун вариантында “Манас” эпосунда Жайсаң ырчы деген адам кезигерин эскерип «Манастын» алгачкы ырларын ушул акын түзүшү мүмкүн деген пикирди берген. Элдик айрым аңыздарда Манас өлгөндө Каныкей айткан кошокту кийин жомокчу-акындар улам өнүктүрүп, чыгармага айландырганы айтылат. Ошондой эле кыргыз элинин арасында кеңири таралган уламыш боюнча «Манасты» биринчи

баштап айткан адам кырк чоронун бири – Ырчыуул. Ал жыйындарда, тойлордо жарчылык милдет аткарып, Манас баатыр каза болгондо анын каармандык иштерин, эрдиктерин кошокко кошот. Кийин ошол эл оозунда айтылып жүргөн кошокторду, ырларды Токтогул ырчы бириктирип, Манас баатыр жөнүндө бир бүтүн чыгармага айланткан дешет [11].

Ал эми “Махабхарата” эпосунда арабачы сута брахмандан айтуучунун ролун алып, согуш учурундагы окуяларды айтат. “Махабхарата” эпосундагы окуяларга күбө болуп аны айткан, «Махабхарата» эпосунун каарманы, арабачы сута, ошондой эле сокур Каурава падышасы Дритарастраннын эң ишенимдүү кеңешчиси болуп Санжая эсептелет. Ал падышага дайыма акылга сыярлык кеңештерди берет, падышаны адеп-ахлактык мыйзамдан (дхармадан) четтеп кетти деп айыптоодон коркпогон жана ишенимдүү адамы катары сүрөттөлөт. Мындан биринчи эпосту айтуучу брахмандар болгон. Бирок заманбап тарыхый-типологиялык изилдөөлөрдүн негизинде биринчи айтуучу суталар алар баатырлардын окуяларына күбө болуп, аны эл арасына жайылтышкан. Башкача айтканда, “Махабхарата” эпосунда айтуулар менен заманбап изилдөөлөр бири-бирине каршы келет [12]. “Махабхаратада” брахман Вайшампаяна түздөн-түз окуялар жөнүндө анын негизги баяндоочуларынын бири болуп саналат. Улуу салгылашты Санжая аттуу арабачы сута баяндайт.

Баатырлардын кереметтүү дүйнөгө келиши. “Махабхарата” эпосуна сөз башы “Бу дастан эң оболу байыркы баатырлар, алардын даанышмандыгы, акыйкаттыгы, эрдиги жана жеңиши жөнүндө баяндайт”, – деп башталат.

Ким жеңе алат айыгышкан кармашта?

Чыныгы эрдик кайсыл болуп саналат?

Чындык кимде теңдиги жок талашта?

Бул дүйнөдө кимди даңктап бере алат? [13] – деп суроолор менен жортуулдар сыймыктанууну жараткан замандан кабар берип, баатырдык эпосторго мүнөздүү суроолор менен башталат.

“Ызы-чуу менен дүңгүрөктөн жер жарылат, токойдогу жан-жаныбар баи калкалар жай таппайт. Душьянта жсаа тартып, жүздөгөн арстан, жолборсту жыгат, миңдеген эликти жана парандаларды жайлайт.

Аңчылыктын кумарына баткан падыша жан-жөкөрлөрүнө карабай, чытырман черге кирип кетет [13].

Ал эми Шакунталанын баласынын сүрөттөлүшү: *“Ал өтө бат чоңойду, алты жашында кадимки алтын баралына жетти. Ал жолборсту же арстанды кармап, аны улактай бакка байлап койчу болду”* [13]. Душьянта Шакунталага биринчи жолу жолугуусунда: *“Кыз падышага энеси асман перишеси болгонун, ага өмүр бериш үчүн келгенин, жаш наристени төрөгөндөн кийин, суу боюна таштап, кайрадан кудайлардын жерине кеткенин айтып берди* [13]. Ал эми “Бхишма жөнүндө аңгеме” бөлүгүндө Душьянта баласын биринчи жолу көргөндө сүрөттөлүшү: *“Аңгыча бир келишкен жаш жигит көрдү, ал жээкте туруп алып, суунун толкунун көздөй миңдеген жаанын огуна жаадыра берди, ошондо анын ар бири суунун агымын бөгөдү. Өз көзү менен көргөнүнө таң калган падыша, бул баланын укмуштай сыйкырдуу күчүн билгиси келди”* [13] ж. б. ушул сыяктуу фантастикалык-жомоктук салыштыруулар жык кездешет.

Ал эми А. Жакыпбековдун “Теңири Манас” романында: *“...Аңгыча артынан ээрчий чуркаган Чегебай энтигип чуркап кирди. Алиги бөрү бир силкинип, кайрадан киши кейпине келе калды. Анан тик карап айтты: – Сенин атың Манас! Билип ал. Сенин да кырк жолдошуң болор. Бул чуркап кирген баланын аты Чегебай экен. Кийин өзүңө чоро болор, аты Кутубий болуп оңолор. Дагы отуз тогуз жолдошуң болор, алардын аттары да биздин колдо. Бар бол, Манас! ... Ушуну айтты да кырк чилтен көздөн кайым болду”* [10, 16-б.]. Биринчи кырк чилтен менен жолугушуусу сүрөттөлөт.

Манастын төрөлүшүндө колдоочулары Көк жал менен келишине көңүл бурсак: *“Алаңгыча кара тумшугун чоң ачкан, кызыл тилин салаңдаткан көкжал бөрү сырттагы эшиктен шып кирип келди да, чуркурашып капшытка жапырыла жыгылган катындары элес албай балага түз келип, маңдайынан жалады. Анын артынан куйруктарын такымдарына кыпчытып коңулдарга жашынтып кара чаар жолборс кирди, балага түз келип, оң ийининен бир жыттады, сол ийининен бир жыттады. Ошентти*

да экөө көздөн кайым болду. Өңбү-түшпү, эч кимиси аңдай албады [10, 17-б.]. Бала эки колуна кан мыкчый түшүптүр. Жан-алы калбай далбастаган Канымжан баланын киндигин кесип, чуу-оромолго ороп жибергенде бала куду он бештеги боз уландын күчү менен оң колун сууруп алганы. – Татай көтөк! – деп Канымжан баланы таштап ие жаздады” [10, 18-б.], – деп Манастын төрөлүшүндө 15 жаштагы боз уландай берилет.

Эпостордо да карама-каршылыктар бар:

Байыркы арийлердин коомундагы аялдардын өзгөчө ролу жөнүндө айтып жаткандар (мисалы, Герман Вирт) атап айтканда, индо-иран булактарында чагылдырылган матрилинардык (ошол эле “Махабхарата”) далилдейт. Далил катары, атап айтканда, индо-иран булактарында чагылдырылган матрилинардык биз көнгөн аталык аттардан айырмаланып – атасынын атынан эмес, “Махабхаратада” көптөгөн баатырларды энесинин баласы деп аташат. Мисалы: Арджуна ал жерде Партха (Притхинин уулу) же Каунтея (Кунтинин уулу), Карна Радхейя (Радханын уулу), Сканданы Картикей (Криттиктин уулу) ж. б. деп энесинин уулу катары аталышат.

Матриархат же энебийлик (лат. mater – эне, archē – бийлик – эненин бийлиги) дегенди түшүндүрөт. “Махабхарата” окуяларынын канондук датасына салыштырмалуу карасак, арийлер доорунда да никенин ар түрдүү формаларын таанышкан, алардын ар бири мыйзамдуу деп саналган, бирок өзүнүн өзгөчө статусу, формасы болгон. Мисалы, кызды күйөө тарап ата-энесине билгизбей ала качуу мыйзамдуу болгон. Мындай нике башкалар менен бирге таанылган жана милдеттенмелерди алып келген. *Кришна Арджунага карындашын ала качып кетүү жөнүндө кеңеш берет.*

Үй-бүлө күтүүнүн дагы бир формасы – полиандрия. Бул тема боюнча классикалык окуя “Махабхаратада” Драупади жана анын беш күйөөлөрү Пандавлар сүрөттөлгөн. Эпос жаралып жаткан мезгилде мындай биримдик алгылыктуу гана эмес, нормалдуу көрүнүш катары да эсептелгени айдан ачык көрүнүп турат. Индияда, Бутанда жана Непалдын түндүгүндө улуттук жана диний азчылыктар арасында полиандрия дагы да сакталып калууда. Шерпалар арасында

кеңири таралган. 1914-жылы полиандрия Бутанда никеге турган үстөмдүк болгон. Заманбап Бутанда полиандрия алда канча азыраак кездешет, бирок дагы эле Трашиганг дзонгхагынын Мерак жана Сактенг дзонгхагдарында жашаган минаролар колдонушат. Полиандрия Сахалиндеги нивхтердин жана Евразиянын түндүгүндөгү эскимостор дунарасында бар же табылган [14].

Корутунду. “Манас” эпосу жана “Махабхарата” эпосу ар түрдүү кылымдарда башка-башка өлкөлөрдө жаралса да, көптөгөн окшоштуктарды көрөбүз. Экөөндө тең баатырлардын эрдиги даңазаланат. Баатырлардын акыйкаттык, чындык, эрдик, сөзүнөн кайтпаган, эркиндик үчүн жандарын кыйган, жеке керт башынын кызыкчылыгынан мурда жалпы журтун намысын, жерди коргошуп, калкты бириктирүү вазийпасын аткарышат. Кыргыз жана индиялык эпосторду салыштырып талдоонун натыйжасында типологиялык окшош фактылары аныкталган: кыргыз жана индия эпостору эзелтен оозеки чыгармачылыкта жашап, эл арасында муундан-муунга өтүп келген; эки эпосту өзүмчүлдүктү жеңген, адеп-ахлагы таза, намыска убадага, достукка, сүйүүгө, салт-кааданы сактоого, эне-баланы урматтоого бекем турган эл башчылары, даанышмандар жана баатырлар мотиви бириктирип турат.

Эки эпосто тең башкы каармандар желмогуз душмандары менен күрөшүп, аларды жеңип чыгышат. Кээ бир жерлерде сюжеттеги окуялардын өнүгүшү окшош: “Манас” эпосунда жана “Махабхарата” эпосто башкы каармандардын сулуулугуна, күчүнө, кайратына суктанышат; эки эпос тең ашыкча элестүүлүккө, таң калыштуу кереметтерге бай – эпосторду көркөм каражаттар бириктирет; “Манас” эпосу манасчылар тарабынан калыптанган жана өркүндөтүлгөн, алардын аркасында негизги мазмуну, сюжети, мотивдери, тил байлыгы жана көркөм-көркөмдүк каражаттар, эпикалык формулалар жана типтүү үзүндүлөр баштапкы түрүндө сакталып, эпикалык салттын архаикалык катмарлары бар.

Байыркы Индиянын баатырдык эпосу “Махабхаратада” ар түрдүү мүнөздөгү жана көркөм мазмундагы чыгармалардан турат. “Махабхаратада” көпкө караганда баатырлардын психологиялык абалын: алардын сүйүүсүн,

башынан өткөргөн окуяларын, жек көрүүсүн сүрөттөөгө көбүрөөк орун берилген. Нургазы Кемелбаев, Кенеш Жусуповдун котормосундагы индус элинин улуу эпосу «Махабхарата» (“Улуу Бхарата жөнүндөгү баян”) менен «Манас» эпосунун Ашым Жакыпбековдун вариантында «Теңири Манас» чыгармасы салыштырма талдоого алынып, алардын кара сөз түрүндөгү варианттарынын окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого багытталган изилдөөдө эпосторду салыштырма талдоо башкы каармандардын кереметтүү түрдө төрөлүшүн, алардын ички-сырткы душмандарга каршы күрөшү, аларды коргоонун эпикалык салттары менен мүнөздөлөргө токтолдук. Эпостордогу окуялардын сүрөттөлүшүнүн масштабы, тилинин жана көркөмдүк сөз каражаттарынын байлыгы, жакшылыктын жамандыкты жеңүүсүнүн гуманисттик мазмуну боюнча эки эпосту жакындатып турат. Жыйынтыгында “Манас” эпосу менен “Махабхарата” эпосун ар тараптуу изилдөө талап кылынат жана бул чети оюлбай жаткан илим.

Поступила: 30.04.2025;

рецензирована: 21.05.2025; принята: 23.05.2025.

Адабияттар

1. *Жирмунский В.М.* Тюркские героические эпосы / В.М. Жирмунский. Л.: Наука, 1974.
2. *А. Фон Габен.* Древнетюркская литература / А. Фон Габен; пер. с нем. Д.Д. и Е.А. Васильевых // Зарубежная тюркология. М., 1986. Вып. 1. С. 294–298.
3. *Проп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Проп. Л., 1986. С. 507.
4. *Жирмунский В.М.* Введение в изучение «Манаса» / В.М. Жирмунский // Тюркский героический эпос. Избранные труды. Л.: Наука, 1974. С. 22–51.
5. *Жирмунский В.М.* Сказание об Алпамыше и богатырская сказка / В.М. Жирмунский // Тюркский героический эпос. Избранные труды. Л.: Наука, 1974. С. 119–190.
6. *Жирмунский В.М.* Огузский героический эпос и «Книга Коркута» / В.М. Жирмунский. М.: Изд-во АН СССР, 1962. С. 120–131.
7. *Мелетинский Е.М.* О происхождении литературно-мифологических сюжетных архетипов / Е.М. Мелетинский. М.: РГГУ, 1994. С. 136.
8. *Путилов Б.Н.* Героический эпос и действительность / Б.Н. Путилов. АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1988. С. 223.
9. «Манас» энциклопедиясы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 1-т. 440-б.
10. *Ашым Жакыпбек.* Теңири Манас: роман / Ашым Жакыпбек. Бишкек: Кыргызстан, 1995. 45-б.
11. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 т. / башкы редактор Б.Ө. Орузбаева. Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1979. Т. 4. 159-б.
12. *Гринцер П.А.* Древнеиндийский эпос / П.А. Гринцер. М., 1974. С. 123.
13. *Кемелбаев Н.* “Махабхарата” / Н. Кемелбаев, К. Жусупов. Бишкек, 1998. 5–6-бб.
14. Википедия – свободная энциклопедия. Многомужество. URL: [https:// ru.wikipedia.org/wiki/](https://ru.wikipedia.org/wiki/) (дата обращения: 12.01.2025).